
Wat ik nog zeggen wilde...

Een verkennend onderzoek naar intentieboeken in ziekenhuizen

In verschillende handschriften stonden er noodkreten, uitingen van dankbaarheid en gebeden. Het boek trok mijn aandacht en ik was geraakt door de emoties die al in het handschrift van de teksten werden meegegeven. Mensen hebben er letterlijk hun hart uitgestort. Er was niets meer voor nodig dan een goedkope balpen en wat papier.

Madeleine Kievits in co-productie met Aly Meijer

VRIJWEL IEDER ZIEKENHUIS HEEFT een stilte-ruimte en in de meeste van die stilte-ruimtes ligt een intentieboek: een schrift waarin mensen iets kunnen opschrijven. Wat ze schrijven is vrij; er lijken ongeschreven afspraken over wat wel en niet in een intentieboek thuishoort. Aan inhoud en adres van dat schrijven wordt geen richting gegeven door briefjes of uitnodigingen. Hoewel de stilte-ruimte en dus ook het intentieboek vallen onder de verantwoordelijkheid van de dienst geestelijke verzorging van de zorginstelling, is in wetenschappelijk onderzoek van geestelijk verzorgers nooit inhoudelijk gekeken naar de intentieboeken. Dat is opmerkelijk, te meer daar veel geestelijk verzorgers belang hechten aan het intentieboek en vertrouwen hebben in de stilzwijgende werkzaamheid ervan. Dit artikel doet ver-

slag van de resultaten van een eerste onderzoek naar deze intentieboeken en mag beschouwd worden als een verkenning van een nieuw te ontginnen onderzoeksgebied.

Binnen dit onderzoek wordt gesproken over auteurs van intentieteksten en niet over 'patiënten'. Daar is bewust voor gekozen omdat de intentieboeken in een stilte-ruimte liggen die niet alleen voor patiënten, maar ook voor de naasten en het personeel toegankelijk is. Allerlei mensen schrijven in de intentieboeken en achteraf is moeilijk te achterhalen welke teksten geschreven zijn door patiënten, door naasten en welke door personeel. Afgezien van dat dat moeilijk is, is daar vanuit ethisch standpunt ook geen poging toe gedaan. Bewust heb ik als onderzoeker niet willen achterha-

len door wie de teksten geschreven zijn. Ik wilde de vertrouwelijkheid die tussen schrift en schrijver bestaat eerbiedigen en doe daar geen inbreuk op ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek. Juist de anonimiteit waarin mensen zich kunnen uiten in het intentieboek maakt het tot een bijzondere bron van informatie. Er is echter nog een tweede reden om de auteur niet te willen achterhalen; het werkveld van de geestelijk verzorger beperkt zich niet tot het contact met patiënten, maar ligt veel breder. Geestelijk verzorgers houden zich namelijk ook bezig met het mentaal en psychosociaal welbevinden van de naasten van patiënten – zeker wanneer de patiënt niet direct aanspreekbaar is – én van het personeel. Daarmee zou dit onderzoek naar intentieboeken mede een impuls kunnen geven om de geestelijk verzorgers opnieuw te herinneren aan deze brede taakopvatting. Wanneer dus in het vervolg gesproken wordt over auteurs dient u daarbij in gedachten te houden dat dit mensen zijn die ieder op een eigen wijze betrokken zijn bij de zorginstelling en van daar uit iets kenbaar maken over hoe ze die betrokkenheid beleven.

Dit artikel begint met het uiteenzetten van de centrale onderzoeksvraag; wat is de insteek van het onderzoek? Vervolgens wordt de onderzoeksmethode nader besproken. Eerst het kwantitatieve en daarna het kwalitatieve gedeelte. Dan volgen enkele conclusies uit het onderzoek. Tot slot wordt aandacht besteed aan de beperkingen van het onderzoek en wordt aan de hand van casuïstiek een aantal vragen gesteld ter overdenking. Dit artikel tracht enig inzicht te geven in de zin en bruikbaarheid van dit onderzoek voor geestelijk verzorgers en is dus minder gericht op wetenschappelijke verantwoording. Uiteraard is hier binnen het onderzoek ruim aandacht voor geweest. Geïnteresseerden verwijs ik graag naar mijn scriptie.

Het onderzoek

Binnen dit onderzoek is niet alleen gekeken naar teksten die in het heden zijn geschreven, maar ook naar de teksten uit het verleden. Uitsluitende aandacht voor de huidige situatie kan de blik versmalen; je bent eerder geneigd te letten op zaken die nadrukkelijk wel of juist niet in dit tijdsbeeld passen. Wanneer je echter ook teksten uit een ander

tijdsbeeld onderzoekt, kunnen ze je helpen scherpstellen in het heden. De intentieboeken die zijn onderzocht, komen uit twee academische ziekenhuizen, uit twee grote steden: het rooms-katholieke Radboudumc in Nijmegen en het van oorsprong protestants-christelijke VUmc te Amsterdam. De intentieboeken uit het jaar 1993 en 2012 stelden zij op verzoek beschikbaar voor dit onderzoek. De eerste 400 teksten per boek (dus 1600 teksten in totaal) werden overgenomen, geduid en nader geanalyseerd met daarbij als hoofdvraag: welke relevante informatie met betrekking tot de betekenis van teksten voor auteurs, kunnen intentieboeken uit stilte-ruimtes in het academisch ziekenhuis verschaffen aan geestelijk verzorgers?

'Tot ziens bij U thuis'

(Radboudumc, 1993)

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag is gekozen voor twee specifieke insteeken. Enerzijds wordt het soort teksten in de intentieboeken nader bekeken; *wat* schrijven mensen? De ruimte waarin het intentieboek zich bevindt, de mensen die de ruimte betreden en de bredere sociaal-maatschappelijke omstandigheden van de omgeving hebben op die inhoud grote invloed. Voor een goede tekstinterpretatie werden deze gegevens dan ook uitgebreid in kaart gebracht. Anderzijds is gekeken naar *hoe* mensen schrijven, welke woorden mensen gebruiken. Deze hermeneutische insteek van tekstbehandeling en interpretatie werd ingegeven door theorieën over intertekstualiteit. Intertekstualiteit vormde binnen dit onderzoek zeggend het paradigma, mede dankzij de bijdrage van Derrida. Hij stelt namelijk dat de auteur van een tekst 'niet als beginpunt van interpretatie aangemerkt kan worden' (Van Stralen, 2012, p. 145). Daarmee bestaat elke nieuwe tekst voor een deel ook uit oudere teksten en ontleen ze mede aan die teksten hun betekenis. 'Een tekst is niet autonoom, hij zit ingepast in een kader van andere teksten en krijgt van daaruit zijn betekenis; hij is een mozaïek van citaten' (Claes, 2011, p. 43). In vaktermen: elke fenotekst (binnen dit onderzoek is dat de tekst in het intentieboek) kent een architectst (de grondtekst van de intertekstuele transformatie). Door het in kaart brengen van de

architeksten wordt inzichtelijk welke teksten voor mensen betekenisvol zijn; welke teksten woorden geven aan een ervaring, aan de beleving. Hierbij moet in het oog gehouden worden dat er sprake is van een dubbele hermeneutische vertaalslag; van de oorspronkelijke tekst naar de auteur en van de door de auteur geschreven tekst in het intentieboek naar de onderzoeker. Dit onderzoek vindt daarmee plaats op het kruispunt van vier verschillende dimensies van het intertekstualiteitonderzoek; de auteur, de tekst, de lezer en de context (Van Dijk, 2012, pp. 15-20).

Vorm van zielzorg

Opvallend genoeg ligt er in beide ziekenhuizen geen specifieke uitnodiging tot schrijven bij het intentieboek; niet in 1993 en niet in 2012. Men gaat er stilzwijgend van uit dat iedereen die de ruimte betreedt, weet waar het intentieboek toe dient. Mensen die in het intentieboek schrijven, weten ook niet wat er met hun teksten gedaan wordt; daarover staat niets vermeld. Dat men een zekere

‘Fijn dat hier
een icoon hangt’
(VUmc, 1993)

vertrouwelijkheid veronderstelt, lijkt vanzelfsprekend, maar daar zijn ook vraagtekens bij te plaatsen, zo valt terug te lezen in de conclusie van het onderzoek. De intentieboeken worden zowel in het Radboudumc als in het VUmc door de geestelijk verzorgers beschouwd als een vorm van zielzorg; het schrijven in de boeken heeft een performatieve werking en is – net als het opsteken van een kaarsje – een waardevol ritueel. De stilte ruimtes zijn dan ook 24 uur per dag, zeven dagen per week voor alle mensen toegankelijk. Architect en ziekenhuispastor Jack de Valk noemde het intentieboek ook wel ‘één van de tien geboden voor een stiltecentrum’ (De Valk, 2003). Schrijven over ervaringen en beleving heeft een positief effect op de gezondheid. In wetenschappelijke taal wordt dit *expressive writing* genoemd. Hier is recentelijk veel onderzoek naar gedaan (Pennebaker & Chung, 2011; Lepore & Smyth, 2002). Zowel op lange als op korte termijn worden de positieve effecten van *expressive writing* – op allerlei vlakken – bevestigd.

Onderzoek naar de inhoud van intentieboeken binnen de gezondheidszorg – waaraan een helende werking wordt toegeschreven – kon dan ook niet langer uitblijven; dit onderzoek maakt integraal onderdeel uit van de centrale doelstelling van zorginstellingen om de gezondheid te bevorderen.

Indeling van de teksten in categorieën

De eerste verkenning leverde een onderscheid op tussen verschillende categorieën teksten. Er was een eerste indeling te maken tussen drie soorten teksten: ‘vragen’, ‘toewensen’ en ‘uitspreken’. Gaandeweg ontstond een meer gedetailleerd overzicht van categorieën van dingen die mensen zeggen. Het ging hierbij dus uitsluitend om inhoud. Daarnaast was er ook aandacht voor de adressering: aan wie mensen hun tekst lijken te richten. Door de teksten steeds opnieuw te lezen – de hermeneutische cirkel iedere keer opnieuw te betreden – ontstonden gedetailleerde categorieën die recht deden aan het onderzoeksmateriaal. Deze manier van werken heeft als voordeel dat het materiaal niet in een wetenschappelijk mal wordt geperst en de teksten zelf tot spreken komen: niet een theorie, maar het materiaal was het uitgangspunt. Alle teksten werden letterlijk – inclusief taalfouten, hoofdlettergebruik, onderstrepingen en tekeningetjes – overgenomen in een schema. Vervolgens werden 16 hoofdcategorieën en 44 subcategorieën vastgesteld die iets zeiden over de inhoud van de teksten. De categorieën kwamen proefondervindelijk (niet richtingloos) tot stand, rekening houdend met de hoofdvraag van dit onderzoek, met de hypothesen en met de in het oog springende tussentijdse bevindingen. Diverse keren zijn alle teksten opnieuw gelezen en categorieën scherper omschreven. Met het oog op de zogenaamde ‘interrater-betrouwbaarheid’ in kwalitatief onderzoek is de categorisering door vier meelezers becommentarieerd. Omdat het eigen referentiekader zo’n grote invloed heeft in het proces van duiden, is gekozen voor meelezers die hierin duidelijk van elkaar en van de onderzoeker verschillen. Iedere tekst en duiding werd gecontroleerd door zowel één docent als één medestudent, rekening houdend met hun levensbeschouwelijke achtergrond, geslacht en leeftijd. Het definitieve schema leverde zowel gekwantificeerde als gekwalificeerde resultaten op.

Enkele conclusies van het onderzoek

De conclusies van het onderzoek bestaan allereerst uit de opgestelde categorieën; deze zeggen iets over het soort (inhoud) teksten dat je in een intentieboek tegenkomt. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen hoofd- en subcategorieën. De hoofdcategorieën bestaan uit de optelsom van verschillende subcategorieën en dienen ertoe het kwantificeren te vergemakkelijken. Wanneer je dit niet doet kan een vertekend beeld ontstaan; je weet dan bijvoorbeeld wel hoe vaak er iets ‘gevraagd’ wordt, maar omdat in één tekst meerdere dingen gevraagd kunnen worden, weet je niet hoeveel teksten er in totaal gaan over vragen. De hoofdcategorieën helpen daarbij. De hoofdcategorieën zijn dus niet belangrijker dan de subcategorieën, maar helpen een helder beeld te schetsen van het aantal teksten waarin iets voorkomt. Het schema hiernaast geeft een overzicht van de hoofdthema’s en subthema’s die terug te vinden waren in de intentieteksten.

Naast de hoofd- en subcategorieën is ook gekeken naar de geadresseerden van de intentieteksten. Daarbij konden de volgende mogelijke geadresseerden worden vastgesteld.

- God
- Jezus
- Heer
- Maria
- U
- Persoonlijke transcendentie anders
- Heilige(n)
- Een niet persoonlijke transcendentie
- Patiënt
- Overledene
- Andere lezers/schrijvers intentieboek
- Ziekenhuis/Dienst Geestelijke Verzorging
- Niet geadresseerd
- Niet geadresseerd aan transcendentie, maar wel gebed

Tot slot is onderscheid gemaakt tussen teksten die kunnen worden aangemerkt als gebed en teksten die geen gebedsstructuur hebben. Teksten die als gebed zijn aangemerkt, kenden ofwel een transcendente adressering ofwel een formuliergebedconstructie. Deze formuliergebedconstructies zijn voor iedere gebedstekst afzonderlijk aangemerkt en zijn interessant, omdat ze aangeven of

Hoofdcategorie	Subcategorieën
Vragen	Vragen om vertrouwen Vragen om hoop Vragen om wijsheid Vragen om kracht Vragen om zegen Vragen om hulp Vragen om nabijheid Vragen om bijstand Vragen om verhooring Vragen om redding Vragen om geloof Vragen om bescherming Vragen om moed Vragen om sterkte Vragen om vergeving Vragen om medelijden
Uitspreken	Vertrouwen / hoop uitspreken Dankbaarheid uitspreken Steun uitspreken
Genezing	Vragen om genezing Vragen om welslagen operatie Vragen om herstel
Emoties	Emoties uiten Blijdschap uitspreken
Geloof	Geloof uitspreken U heeft mij gehoord Waar is God? Uitspreken ervaren Gods nabijheid Bijbelverwijzing
Gedachtenis	Gedachtenis Overledene vragen om hulp
Bericht ziekenhuis/ Dienst geestelijke verzorging	Wens ziekenhuis Feedback stilleruimte

mensen zich uitdrukken met een bepaald religieus taalgebruik. In zekere zin is iedere formuliergebedconstructie een vorm van intertekstualiteit, want de woorden die de auteur gebruikt zijn te herleiden tot een architectst. De architectst kan *geschreven* (bijvoorbeeld uit de liturgieopbouw van de *Gezangen voor Liturgie*) dan wel *gesproken* (gebruikt binnen de liturgie van een gemeenschap) zijn. De voorwaarden voor classificatie als formuliergebedconstructie staan omschreven in het onderzoek.

Kwantitatief

Na het vaststellen van al deze categorieën werd het mogelijk greep te krijgen op de grote hoeveelheid intentieteksten. Het werd mogelijk te vergelijken en te berekenen. Enkele opvallende onderzoeksresultaten deel ik graag kernachtig.

- In 1993 *vraagt* men meer dan in 2012 (in het Radboudumc was er in deze categorie een afname van 40,5%).
- Uit de subcategorieën blijkt dat mensen vooral vragen om kracht, om hulp en bescherming. Het specifiek religieus taalgebruik – vragen om redding, zegen of verhooring – neemt globaal gezien af.
- De grootste verandering is gelegen in het ‘uiten van emoties’. Waar dat in 1993 nog maar in 144 teksten voorkwam, gebeurt dat in 2012 ruim 264 keer; dat is een toename van 83,3%.
- Het aantal gedachtenissen neemt sterk toe. In 1993 komt die categorie slechts 19 keer voor, in 2012 maar liefst 70 keer. Een tekst werd aangemerkt als ‘gedachtens’ als men uitdrukking gaf aan het bewust stilstaan bij een verlieservaring. Een voorbeeld van zo’n gedachtenis tekst is: ‘x, je bent zo onverwachts heengegaan! (geboorte + sterfdatum) Zou je nog aan mij gedacht hebben? Ik steek een kaars voor je op. Ik mis je zo en denk veel aan je. Ik bid voor je.’
- De enorme toenames in de categorie ‘emoties uiten’, ‘gedachtenis’, ‘kaarsje’ en ‘voorbede’ indiceren misschien dat de stilte ruimte steeds meer als gedenkplek wordt gezien. Opvallend is hierbij dat men in 2012 (10 keer) vaker dan in 1993 (2 keer) aan een overledene vraagt om hulp.
- In het VUmc zijn ruim 56 teksten in een vreemde taal geschreven, in Nijmegen 19. Opvallend is hierbij dat het aantal teksten in een vreem-

de taal in de loop der tijd is afgenomen in het VUmc; men ging van 42 naar 14. Dat is te verklaren door het feit dat de stilte ruimte in het VUmc enige competitie heeft ondervonden van de nieuwe gebedsruimte die is gebouwd voor moslims en de bouw van een algemene stilte ruimte (met minder christelijke symbolen) die veel centraler gelegen is dan de stilte ruimte waarin het onderzochte intentieboek lag. Dit onderstreept het belang van een onderzoek naar de omgeving op micro- en macroniveau.

- ‘Maria’ wordt in het Radboudumc ruim drie keer zo vaak aangeroepen als in het VUmc en ook andere heiligen – zoals Clara, Michaël en Jozef – worden daar vaker genoemd (2 keer in het VUmc tegenover 15 keer in het Radboudumc)
- Het gebruik van termen als ‘God’, ‘Heer’ en ‘U’ is afgenomen.
- Het aantal teksten waarin tegen een overledene wordt gesproken (dus de overledene als geadresseerde) is meer dan verdrievoudigd (van 12 in 1993 naar 47 in 2012). Dat ligt in de lijn der verwachting wanneer ook het aantal ‘gedachtenissen’ toeneemt.
- Het aantal teksten dat gericht is aan andere schrijvers of lezers van het intentieboek neemt toe in het Radboud; in het VUmc neemt dat aantal af.
- Het aantal *gebedsteksten* neemt in totaal af (van 561 teksten in 1993 naar 462 in 2012). Het aantal *gebedsteksten* waarin een formuliergebedconstructie wordt gebruikt neemt echter toe; als mensen bidden, gebruikt een aanzienlijk percentage mensen daarvoor nog steeds woorden die afkomstig zijn uit de gemeenschappelijke liturgie. Vooral in het VUmc is dit terug te zien; van de 472 *gebedsteksten* in totaal, gebruikt men in 211 teksten formuliergebedconstructies (dat is ruim 44,7%).

Kwalitatief onderzoek

In het kwalitatief onderzoek naar de intentieteksten werd bekeken welke woorden mensen gebruiken en in hoeverre er sprake is van intertekstualiteit. Daar waar intertekstualiteit werd aangetroffen, is onderscheid gemaakt in verschillende soorten verbinding tussen architectst en fenotekst. De verbindingen zijn soms expliciet: de auteur zegt bijvoorbeeld dat hij het Bijbelboek Openbaringen aanhaalt, en soms impliciet: er

wordt een tekst gebruikt die ergens anders vandaan komt, maar dat wordt niet vermeld. Bij impliciete verbindingen doet het niet ter zake of de verbinding bewust of onbewust is gemaakt; ook wanneer onbewust woorden ‘geleend’ worden, geeft dat aan dat de architectst kennelijk zeggingskracht heeft voor deze auteur. Daar komt bij dat het voor een onderzoeker onmogelijk is achterhalen is of de auteur de architectst bewust of onbewust aanhaalt.

Naast de onderverdeling tussen expliciete en impliciete verbindingen, kun je ook exclusieve en niet-exclusieve verbindingen onderscheiden. Bij exclusieve verbindingen is de tekst te herleiden tot uitsluitend één architectst; ‘Vanwaar zal mij komen de hulp’ is zo’n exclusieve verbinding die enkel te herleiden is tot Psalm 121. Bij niet-exclusieve verbindingen is de tekst te herleiden tot meer dan één architectst; ‘Blijf bij ons, Heer’ kan afkomstig zijn uit het verhaal van de Emmaüsgangers, maar kan eveneens los van dat verhaal gebruikt zijn, omdat het in de liturgie veel voorkomt. Wanneer deze kwalitatieve gegevens gekwantificeerd worden krijg je het volgende schema:

Aantal teksten waarin zeer vermoedelijk sprake is van een intertekstuele transformatie	126
Aantal verbindingen (<i>in één tekst kunnen meerdere passages verbonden worden met een architectst</i>)	143
Aantal intertekstuele teksten niet te herleiden tot een specifieke architectst (<i>alle afkomstig uit het intentieboek in het VUmc</i>)	8
Impliciete verbindingen	117
Expliciete verbindingen	20
Exclusieve verbindingen	77
Niet-exclusieve verbindingen	62
Architectst uit Bijbel of liturgie	118
Niet-bijbelse of liturgische architectst	25

Uit bovenstaand schema blijkt dat 143 passages een architectst lijken te hebben. Deze teksten zijn in 83% van de gevallen te herleiden tot bijbelse of liturgische teksten. Bij de overige 17% zijn termen te herleiden tot bekende filosofen zoals Levinas en

Descartes, spreekwoorden en gezegden, liederen van Ramses Shaffy, Lee Towers, Marco Borsato en J.S. Bach, gedichten van Toon Hermans, Ida Gerhardt, Marinus van den Berg en uit boeken over de kracht van positief denken. Uiteraard zijn er ook passages waarin een intertekstuele verbinding werd vermoed, maar waarbij de architectst niet achterhaald kon worden.

Een tekst is niet autonoom, maar een mozaïek van citaten

Helaas konden dus niet alle architectsten achterhaald worden. En dit is niet de enige beperking van het onderzoek. Een andere is dat slechts 1600 teksten zijn onderzocht. In het intentieboek in het Radboudumc bracht me dat tot in april, in het VUmc in 2012 tot diep in november. Hoewel ik probeerde rekening te houden met de seizoenen door in alle boeken op 1 januari te beginnen, dwong de praktijk me daarvan af te wijken; de teksten zijn dus in andere jaargetijden geschreven en dat kan van invloed zijn op de inhoud. Voorts zijn de locatie en inrichting van de stilte-ruimte waarin het intentieboek zich bevindt van invloed op het soort teksten dat wordt geschreven. Ook daarin vertoonden de twee ziekenhuizen grote verschillen, die van invloed kunnen zijn geweest op de teksten. Juist om die reden is er in het onderzoek veel aandacht geweest voor die omgevingsfactoren. Ik zou graag meer teksten, in meer ziekenhuizen hebben willen onderzoeken om het onderzoek meer zeggingskracht te geven, maar moest me vanwege de omvang van het onderzoek helaas beperken.

Casuïstiek

Uit het onderzoeksmateriaal werden enkele casussen geselecteerd waarbij richtvragen ter overdenking werden geformuleerd. Er zijn in de teksten bijvoorbeeld hulpvragen te lezen *voorafgaand* aan een medische ingreep. Dit roept de vraag op hoe de geestelijk verzorger daarin een rol kan spelen: is het mogelijk de geestelijk verzorger al voorafgaand aan een medische ingreep in contact te brengen met patiënten? Ook zijn er mensen die laten weten dat ze ten einde raad zijn en hun

adres, e-mailadres, telefoonnummer of kamer-nummer achterlaten in het intentieboek. Neemt u als geestelijk verzorger dan contact op? De casussen concretiseren het onderzoek en vormen kritiek op het stilzwijgen van geestelijk verzorgers over hun betrokkenheid bij de intentieboeken. Dit onderzoek mag daarmee minstens een uitnodiging zijn tot bezinning op de functie, de werking

Stilte ruimte steeds meer een plek om emoties te ventileren en om te gedenken

en de inhoud van intentieboeken. Heel concreet stelt dit onderzoek aan iedere geestelijk verzorger de vraag: wat zou jij doen als deze tekst in 'jouw' intentieboek geschreven werd? De casussen zijn precies daartoe geselecteerd. Daarnaast worden ook enkele andere vragen opgelicht, bijvoorbeeld: 'hoe kindvriendelijk is jullie stilte ruimte?' en 'hoe denkt u erover iets terug te schrijven in een intentieboek?' Ik hoop dat deze concrete handreikingen uitnodigen tot een algemene bezinning op de plaats van de intentieboeken in het werk van de geestelijk verzorger.

De praktijk

Ik zie geen aanleiding om de liturgie binnen het ziekenhuis vrij te maken van religieus taalgebruik, liturgische gezangen en Bijbelverhalen; een groep mensen herkent zich duidelijk in de taal en de thematiek van het Grote Verhaal. Die groep is echter wel kleiner geworden. Bij de mensen die zich herkennen in het taalgebruik uit een bepaalde religieuze traditie is te zien dat een klein gedeelte van deze groep steeds minder goed weet hoe die taal te hanteren. Teksten uit de intentieboeken als 'Erberm mij' en 'houdoe Maria' getuigen daarvan. De resultaten van dit onderzoek zijn daarbij, vermoed ik, nog maar een zwakke afspiegeling van een trend die zich in de gehele maatschappij voltrekt; de mensen die de stilte ruimte bezoeken selecteren

zichzelf immers al voor en zijn vermoedelijk meer christelijk georiënteerd dan de gemiddelde Nederlander.

Nu Bijbelteksten voor het grootste deel van de cliënten niet langer woorden kunnen geven aan een ervaringsrealiteit, wil dat niet per se zeggen dat er een leegte ontstaat; andere – profane – teksten kunnen die ruimte opvullen. Dit onderzoek gaf al een eerste aanzet voor wat voor soort teksten die leegte opvult; liederen, gedichten, uitspraken van filosofen en andere bekende mensen etc. Het is een uitnodiging aan iedere geestelijk verzorger om het gevarieerde publiek aan te spreken in ieders eigen taal. Die vaardigheid mag met recht een levensbeschouwelijke competentie genoemd worden.

In het jubileumboek van de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen staat een artikel waarin de stilte ruimte van het ziekenhuis wordt bejubeld als een goede collega geestelijk verzorger (Van den Berg e.a., 2011). Na dit onderzoek zou ik daaraan willen toevoegen dat ook het intentieboek uit die ruimte een goede collega geestelijk verzorger mag heten. Het intentieboek is dag en nacht bereikbaar, zowel voorafgaand als lang na een spannende medische ingreep. Het intentieboek is volstrekt vertrouwelijk; je kunt er met de meest uiteenlopende thema's bij terecht. Het intentieboek helpt je woorden te geven aan wat er in je omgaat en werkt zo bevorderend voor je gezondheid in vele opzichten. Het intentieboek helpt het gemis te dragen dat je ervaart wanneer een geliefde je is ontvallen door gewoon even zijn of haar naam te noemen; de kloof tussen leven en dood symbolisch te overbruggen. Het intentieboek, geestelijk verzorgers, helpt u in de ziel van de mens te kijken.

Madeleine Kievits MA is geestelijk verzorger bij psychogeriatrisch woonzorgcentrum Vivent Hof van Hintham en revalidatiecentrum Laurens Antonius IJsselmonde. Zij ontving voor haar scriptie 'Wat ik nog zeggen wilde...' de Leo Polak scriptieprijs tijdens de 25e Dies Natalis van de Universiteit voor Humanistiek. Voor suggesties, vragen of uw reactie mail naar: mbemkievits@gmail.com

Aly Meijer MA MSc is juni 2014 afgestudeerd, sindsdien werkzoekend als geestelijk verzorger en momenteel werkzaam als gastvoorganger o.a. bij revalidatiecentrum Laurens Antonius IJsselmonde. Hiervoor was zij verplegingswetenschapper in het UMC Utrecht. Als één van de meelezers van het beschreven onderzoek en als redactielid van TGV was zij nauw betrokken bij de totstandkoming van dit artikel.

Literatuur

- Berg, D. van den, D. Brussee, S. Evers, en J. Verhoef (2011). 'De Kapel: een goede collega geestelijk verzorger', in: A. de Vries, e.a. (red.), *Zinnig Verband. Veertig jaar Vereniging van Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen* (Nijmegen: Valkhof Pers), pp. 37-46.
- Claes, P. (2011). *Echo's echo's. De kunst van de allusie*. Nijmegen: Vantilt.
- Dijk, Y. van, M. de Pourcq, en C. Strycker (red.) (2012). *Draden in het donker. Intertekstualiteit in theorie en praktijk*. Nijmegen: Vantilt.
- Holsappel-Brons, J. (2010). *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*. Groningen: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Universiteit Groningen. Tilburg: Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg.
- Lepore, S.J., en J.M. Smyth (ed.) (2002). *The Writing Cure: How Expressive Writing Promotes Health and Emotional Well-being*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Pennebaker, J., en C.K. Chung (2011). 'Expressive writing and its links to mental and psychical health', in: H.S. Friedman (ed.), *Oxford Handbook of Health Psychology* (New York, NY: Oxford University Press), pp. 417-437.
- Stralen, H. van (2012). *Denken over duiden. Inleiding in de hermeneutiek*. Apeldoorn: Garant.
- Valk, J. de (2003). 'Tien geboden voor een stiltecentrum', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, nr. 23, pp. 20-21.